

Inhoudelijk eindverslag

Met de elfde editie van het festival Terug naar het begin gingen ruim 2.500 bezoekers op ontdekkingsstocht door de Groningse gemeenten Appingedam, Loppersum en Delfzijl. In de middeleeuwse kerken die verspreid in het Groningse wierdenlandschap liggen, ontdekten ze optredens van artiesten als Anneke van Giersbergen, Pieter de Graaf of indieband The Visual. Andere kerken waren het podium voor theatervoorstellingen van onder meer Theater de Steeg, theatermaker Sien Vanmaele en 2, het jeugdplatform van het Noord Nederlands Toneel...

Foto: Siese Veenstra

Foto: Siese Veenstra

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. Festivalbeleving	9
2. Festivalprogramma	11
3. Festivalterrein	15
4. Aantallen	19
5. Bezoekersprofiel	19
6. Samenwerkingen	21
7. Marketingcommunicatie	22
8. Promotie Noord-Groningen	23
9. Sponsors en subsidienten	23
10. Financieel verslag	24
11. Ambities	24
Bijlage:	
Bijlage 1: Visuele documentatie kunstroute	26
Bijlage 2: Artikel 'Preken tegen het vergeten'	49

Inleiding

“Ik kom uit de stad en wist niet dat het in de provincie zo leuk is”, schrijft een bezoeker in de enquête die we na het festival rondstuurd. Andere respondenten laten weten dat ze onder de indruk zijn van de ontvangst door plaatselijke bewoners, de hoeveelheid cultuurschatten die verstrooid in het landschap liggen of de originaliteit van het programma. Samen met dorpsbewoners, lokale ondernemers en de artiesten hebben we met de elfde editie opnieuw laten zien hoe mooi, afwisselend, gastvrij en levendig de provincie Groningen is, met de oude Groninger kerkgebouwen als uniek podium en decor voor muziek, theater, verhalen en beeldende kunst.

Voor de tweede keer op rij besloeg het festival een heel weekend, van vrijdag 24 tot en met zondag 26 mei 2019. Dit keer viel *Terug naar het begin* samen met het vijftigjarig bestaan van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK). Deze stichting gaf in 2008 voor het eerst opdracht tot het festival aan Geert Lameris, die toen het initiatief nam voor het toen nog eendaagse *Terug naar het begin*. Een jaarlijks evenement werd gerealiseerd dat op eigen wijze weet in te spelen op de doelstellingen van de nu jubilerende SOGK: een stichting die zich niet alleen inzet voor het verwerven, bewaren, restaureren, beheren en ter bezichtiging stellen van monumentale kerken, maar ook bewust is dat de waardevolle gebouwen vanouds ook plaatsen van ontmoeting zijn. Inmiddels zijn het aantal locaties, het aantal bezoekers en de lengte van het festival aanzienlijk gegroeid. Maar de kleinschalige, vriendelijke sfeer is gebleven als kernwaarde van *Terug naar het begin*. Zo heeft het festival in elf edities een eigen plek in de culturele wereld verworven: een uniek evenement waarbij oude kerkjes proefruimtes zijn voor artiesten en bezoekers onvergetelijke optredens beleven op verrassende locaties. Door regelmatig bijeenkomsten te organiseren is *Terug naar het begin* uitgegroeid tot een festival van een grote groep betrokken bewoners van zo'n twintig dorpen. Het enthousiasme van de 'hosts' werd ook door het publiek opgepikt en gewaardeerd: *“Vriendelijke en gastvrije ontvangst op locaties”* of *“Ik vind de catering door vrijwilligers bij de festivallocaties hartverwarmend en een grote pluim waard. Gewoon thee of koffie uit de thermos met een koek of cake erbij. Prima!!!”*

Deze elfde editie lieten de artiesten zich nog meer inspireren door de bijzondere plekken en het Groninger wierdenlandschap. In Uitwierde werd bijvoorbeeld in samenwerking met de lokale bewoners een historisch kerkenpad teruggebracht in het landschap. Bezoekers werden uitgenodigd om onder begeleiding van theatermaker Sijas de Groot van locatietheater PeerGrouP het landschap in te stappen en een wandeling te maken over 'Trage Paden'. De kerken van Oosterwijtwerd, Krewerd, Marsum en Solwerd waren voor het tweede jaar onderdeel van de succesvolle Kunstroute. De kerkjes bleken wederom een prachtige inspiratie voor de kunstenaars; terwijl het werk van de kunstenaars zorgde voor (inhoudelijke) verbreding van het festival en een positief effect had op de festivalbeleving. Juist vanwege de inhoudelijke component blijkt het festival een inspirerend podium, ook voor jonge artiesten. Zo nodigden de jonge theatermakers van NNT het publiek uit zich te bezinnen op hun eigen leven met de voorstelling Nice Guys in de kerk van Wirdum, terwijl de kerk in Opwierde voor Theater De Steeg de ideale plek was op komische wijze de maakbaarheid van het leven aan de kaak te stellen. Nog meer verdieping kwam met het nieuwe programmaonderdeel 'Preek van de Leek': auteurs Nazmiye Oral, Pauline Broekema, Reggie Baay en Lieke Marsman werden gevraagd om een persoonlijk verhaal te vertellen en zich daarmee kwetsbaar op te stellen. Een succes, zo bleek: bezoekers waren aangegrepen door de gevoelige en karakteristieke voordrachten die boven de standaardformule van een lezing uitstegen. *“Een geweldig nieuw onderdeel de Preek! Graag continueren!”*, *“Boeiend”*, *“De preek in Losdorp was indrukwekkend, werd ik stil van”*, schrijven bezoekers.

Terug naar het begin wil nog lang van betekenis blijven in dit fantastische gebied. In interactie met de bewoners, maar ook met lokale ondernemers en gemeentebesturen kan het festival bestaan. Samen met hen kijken we terug op een schitterende editie en vooruit naar meer vernieuwing, verdieping en groei. Zo ontdekken we dat de regio rijk is aan onontdekte plekken, inspirerende mensen en

verrassende initiatieven. Deze context van het festival laten we in de toekomst graag zien, om meer mensen ervan bewust te maken dat de omgeving veel meer is dan een krimp- of aardbevingsgebied. Om de aantrekkingskracht van het festival te behouden, peilen we jaarlijks de festivalbeleving van de bezoekers: wat waarderen zij aan het festival, wat missen ze nog en waar zien ze verbeterpunten? Met de jaarlijkse enquête hebben we alle tips, ervaringen en beoordelingen van onze festivalbezoekers verzameld, om dit eindverslag te schrijven. De belangrijkste conclusie? Met de positieve reacties van het publiek en de grote betrokkenheid van de kerk- en dorpscommissies, vrijwilligers en lokale ondernemers hebben we een prachtig festival neergezet, dat het verdient om stapsgewijs door te groeien.

Groningen, 18 juli 2019

Stichting Terug naar het begin
Geert Lameris & Minke van der Velde

Stichting Oude Groninger Kerken
Peter Breukink

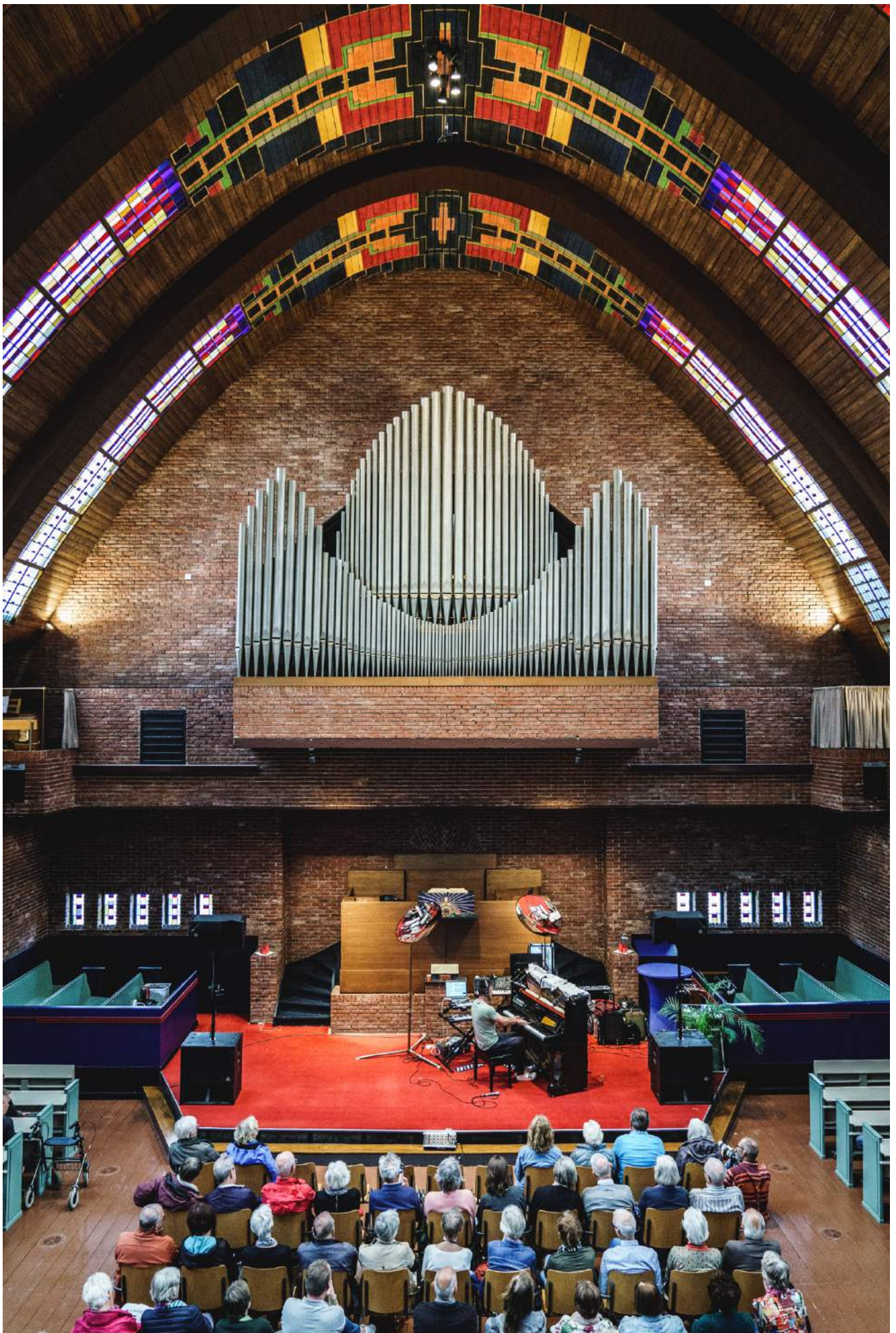

Foto: Siese Veenstra

Foto boven: David Vroom / Foto beneden: Siese Veenstra

1. Festivalbeleving

“Geweldige programmering, fijne sfeer en de korte voorstellingen (45 minuten) zijn top”. De reacties van het publiek bevestigen dat het concept van het festival klopt. Elke editie weer merken we dat de sfeer van deze oude religieuze gebouwen intense aandacht oproept. Juist deze beleving wordt door bezoekers erg gewaardeerd. Zo lezen we in de publieksenquête die we jaarlijks verspreiden onder festivalgangers over “puurheid”, “kleinschaligheid” en “diepgang”. Door jaarlijks te enquêteren peilen we voortduren of het publiek nog tevreden is met de prijs-kwaliteit verhouding van de festivaltickets, vragen we of de locaties goed vindbaar zijn, polsen we de gastvrijheid bij de verschillende kerken, en vragen we om de horecavoorzieningen te beoordelen. Door goed te luisteren naar de bezoekers, willen we de festivalbeleving steeds weer verbeteren.

Op de vraag “wat waren de belangrijkste redenen dat je naar het festival kwam?” antwoordt 72% de voorstellingen, 70% de locaties, 53% de omgeving en 50% de sfeer. Juist omdat de omgeving een van de redenen is om naar het festival te komen, hebben we ons in de voorbereidingen van het festival beziggehouden met de vraag: hoe geven we festivalbezoekers nog meer een kijkje in het leven van de inwoners van de wierdedorpen? Met deze vraag als uitgangspunt hebben we afgelopen editie ons extra ingespannen om vanuit bewoners projecten te realiseren waarmee verhalen over het festivalgebied en de bewoners op een nieuwe manier ontsloten werden. Met een nieuwe podcastserie *Rondje om de kerk* en het project *Trage Paden* kregen het festivalpubliek en de inwoners zelf een nieuwe kijk op het festivalgebied. Zo werd je met de podcastserie van theatermaker Karlijn Benthem en presentator Anne Jan Toonstra aan de hand van vijf afleveringen als luisteraar meegenomen in een hoorspel van circa 20 minuten, met de kerk als middelpunt van elk verhaal waarbij per aflevering één plaats, één generatie en één persoon centraal werd gesteld. Zijn ze hier gelukkig? Wanneer niet? En denken ze er wel eens aan om te vertrekken? Wat betekenen dit dorp en dit gebied voor ze? De afleveringen waren voor het publiek voorafgaand of tijdens het festival te beluisteren, maar ook na de tijd blijven ze beschikbaar op iTunes, Spotify of SoundCloud en zijn in totaal 700 keer beluisterd. In Uitwierde werden bezoekers met het project *Trage Paden* door theatermaker Sijas de Groot op een bijzondere manier uitgedaagd het landschap opnieuw te beleven. Een ‘wandelebegeleider’ liep met hen door het weiland naar het naburige Marsum en begon vanuit zijn of haar eigen achtergrond een persoonlijk gesprek. Ondertussen moedigden kaders in het landschap de wandelaar stil te staan, te gaan zitten, te luisteren en te kijken. Een van de bezoekers schreef over deze belevenis de column *Pelgrimeren achter Delfzijl* in het Groningse tijdschrift *Kerk in Stad*:

“Als je om je heen keek in het vlakke land, zag je van alle kanten kerktorens. Ook lag er een dijk. Een fietser op het fietspad. Ik moest denken aan de kerkgangers die eeuwenlang door weer en wind naar de kerk waren gelopen. Vaders en moeders met een hele rij kinderen achter zich aan, die in de kerk op zoek gingen naar steun of troost, hun dankbaarheid uitten of misschien wel gingen omdat dat gewoon zo hoorde. Ik dacht aan de tekst uit het lied ‘De vreugde voert ons naar dit huis’ van Sytze de Vries: ‘waar nog de wolk gebeden hangt, van wie zijn voorgedaan (...)’. Het landschap is niet van ons, we zijn er onderdeel van. Ik heb dit landschap niet bedacht; ik ben er te gast. Maar wij bouwen toch huizen, maken dijken, leggen fietspaden aan?, bracht de gids ertegen in. Wij proberen de natuur naar onze hand te zetten. We gaan de strijd aan met het water, met aardbevingen. De mens wikt, God beschikt?”

- Tim Smid, ‘Pelgrimeren achter Delfzijl,’ *Kerk in Stad* (8 juni 2019), 6

Deze dynamiek tussen locatie, kunst en landschap werd nog meer versterkt met de kunstroute: bezoekers konden de route in z'n geheel volgen, maar ook afzonderlijk waren de kunstprojecten een mooie variatie op het festivalprogramma. De kunstinstallaties trokken dit

jaar weer meer bezoekers dan de eerste editie en viel bij het festivalpubliek in de smaak. Het aantal bezoekers wisselde per kunstenaar, met een gemiddelde van 418 per locatie (ter vergelijking: in 2018 waren dat er 365). In onze evaluatie-enquête geven bezoekers aan dat ze de kunstroute waarderen met een 'goed' of 'heel goed'. Zo bleek uit de reacties dat de kunstprojecten opnieuw zorgde voor verbreding van het festival, met een positief effect voor de festivalbeleving: "het geeft het programma veel meer flexibiliteit", "dit is een mooie toevoeging aan de optredens in de kerken" of "heel fijn om tussen de voorstellingen door van kunst, die vaak prachtig uit komt in oude kerkjes, te kunnen genieten". Tegelijkertijd was het een waardevolle ervaring voor de kunstenaars die met hun werken een heel nieuw publiek wisten te bereiken. Zo gaf een van de kunstenaars aan: "het was een heel ander publiek dan in een museum".

Projecten als het bovenstaande, maar ook de Polderwachter Marcel Blekendaal, die samen met Waterschap Noorderzijlvest verhalen over de dijk in Delfzijl vertelde, maakten het landschap nog meer onderdeel van het programma. De hele regio werd daarmee festivalterrein en droeg bij aan de beleving van het weekend. Dat veel mensen in het gebied overnachtten op een camping, in een hotel of bij familie bevestigt dat mensen zich graag onderdompelen in een weekend lang Gronings platteland.

Foto: David Vroom

2. Festivalprogramma

“Alle optredens hebben kwaliteit, of het je nou ligt of niet”, “Elke keer was er wel één verrassende voorstelling”, “Juist de diversiteit maakt het festival leuk”. We lezen in de enquête waardering voor de hoge kwaliteit van de voorstellingen, de kleinschaligheid en de afwisseling. Maar liefst 28,6% van de ondervraagden zei meer dan zes afzonderlijke voorstellingen bezocht te hebben. Hoogtepunten in het programma waren volgens bezoekers zangeres Anneke van Giersbergen, Koorbazen, pianist Pieter de Graaf, het onderdeel ‘Preek van de Leek’, en theatervoorstelling ‘Witlof from Syria’ van Sien Vanmaele.

De oude Groninger kerken zijn niet toevallig het podium en decor van het festival. Onder de ronde gewelven hebben de voorstellingen iets geborgens. Door de bijzondere akoestiek, die in elke kerk verschillend is, kunnen artiesten nooit een standaardoptreden geven, maar is iedere voorstelling een unieke samenspraak met de ruimte. Koorbazen bijvoorbeeld speelde met de verwachtingen van een mannenkoor door hedendaagse muziek af te wisselen met klassiekers - alles akoestisch, maar met groot gevoel voor theater. Artiesten als Saartje Van Camp (celliste en zangeres bij Spinvis) en Anneke van Giersbergen (VUUR, The Gathering) laten juist in hun eentje met opvallende eenvoud het publiek aan hun lippen hangen. Om deze wisselwerking tussen voorstelling en locatie te realiseren nemen we in de voorbereidingen de tijd om het gesprek hierover met de artiesten aan te gaan, en stemmen we met het geluidsteam af om de optredens zo akoestisch mogelijk te benaderen. Hoewel deze benadering een investering in tijd en aandacht is, zijn we ervan overtuigd dat de uniciteit van performances de aantrekkelijkheid van het festival vergroot.

We vinden het van belang dat het festival *Terug naar het begin* meer is dan mooie voorstellingen op bijzondere plekken. In de kerken wordt al eeuwenlang gezocht naar betekenis. Tijdens het festival blijken bezoekers en artiesten dit op een andere manier te vinden: in bijzondere ontmoetingen, nieuwe belevingen en verstillende schoonheid. In de Jacobuskerk van Zeerijp, beroemd om haar akoestiek, gingen studenten van Academie Minerva samen met studenten van het Prins Claus Conservatorium aan de slag met dit fenomeen in het project ‘AKOESTIEK’. De kerken van Oosterwijtwerd, Krewerd, Marsum en Solwerd waren onderdeel van de succesvolle kunstroute met locatie-specifieke installaties van jonge kunstenaars - Faisel Saro, Antonia Rehnen, Afke Manshanden en Rosa Everts. “Het zet je aan het denken over hoe deze dorpsgemeenschappen kleiner worden,” zegt bezoeker Yvonne Goudsblom over 'Na verloop van tijd', de installatie van Afke Manshanden in Marsum. “Het is mooi dat dit er nog is, en blijft.” Dit jaar was voor het eerst het landelijke concept ‘Preek van de Leek’ onderdeel van het festival. Auteurs Nazmiye Oral, Pauline Broekema, Reggie Baay en Lieke Marsman werden gevraagd om een persoonlijk preek te schrijven en voor te dragen. Een succes, zo bleek: bezoekers waren aangegrepen door de gevoelige en karakteristieke voordrachten die boven de standaardformule van een lezing uitstegen.

Foto's: Siese Veenstra

Foto's: Siese Veenstra

Foto: Siese Veenstra

3. Festivalterrein

Hoge hekken, lange rijen, een hoofdpodium... de voor de hand liggende beelden van een (pop)festival gaan niet op bij *Terug naar het begin*. Het festival maakt gebruik van wat er al is: het unieke cultuurlandschap, de erfgoedschat van monumentale oude Groninger Kerken en de gastvrijheid van de bewoners van de wierdedorpen. Bezoekers en toevallige voorbijgangers zijn deel van dezelfde omgeving. Tegelijk strekt het terrein zich uit van Heveskes tot Loppersum en van Losdorp tot Garrelsweer. Je fietst tegen de wind in of wordt voort geblazen naar de volgende voorstelling. Je ziet mensen bezig met hun alledaagse klusjes en kruist wegen vol auto's van mensen die net als jij onderweg zijn. Mede dankzij de grote belangstelling van de festivalbezoekers voor de historische kerkjes, voelen de bewoners zich trots op de dorpen waarin ze wonen. Zo startten inwoners nieuwe initiatieven en speelt ieder dorp op eigen manieren in op de komst van festivalbezoekers. Naast de optredens organiseerden de bewoners zelf een theetuin of festivalmarkt. Bovendien zijn de plaatselijke kerkbeheerders tijdens het festival vaak de locatiemanagers en dragen ze zorg voor verkoop van koffie en thee.

Met De Proeftuin als centrale ontmoetingsplek is Appingedam het festivalhart van *Terug naar het begin*: een plek om uit te rusten, wat te eten en te drinken, muziek te luisteren en na te praten. Hier, in het parkje achter de Nicolaïkerk, was de muziekkoepeel de plek voor optredens van De Kunstbende, IVAK en VRIJDAG. In samenwerking met Studio Tape voegden we voor het eerst een gezinsprogramma toe aan het festival. Ouders en kinderen beleefden in de eeuwenoude Nicolaïkerk de ontroerende en intieme theatervoorstelling *Ik zie ik zie wat jij ziet*. Op wonderlijke, vernieuwende wijze kwamen kinderen in aanraking met de kerk en theater; een nieuwe wereld. Met aansluitende en verdiepende activiteiten in De Proeftuin stimuleerden we kinderen om verder te onderzoeken, ontdekken en experimenteren. Kunstenaars Rinnert Veldman en Mieke den Braber vulden het park met kleurrijke decoraties in de festivalhuisstijl. In de vorm van informatieborden en wegwijzers kwamen de houten kerkjes en vogels ook terug bij de locaties in de dorpen, waardoor het festivalgebied samenhang kreeg en mensen steeds een punt van herkenning tegenkwamen.

Foto: Siese Veenstra

Foto's: Siese Veenstra

Foto's: Siese Veenstra

4. Aantallen

Met de elfde editie zijn de publieksaantallen nagenoeg gelijk gebleven. Enkele cruciale subsidiebesluiten, zoals die van het Mondriaanfonds en VSB, kwamen pas laat binnen (maart 2019) waardoor het erg lastig werd om artiesten en kunstenaars in een vroeg stadium vast te leggen en de marketing van het festival vroegtijdig te starten. De zondag werd dit jaar beter bezocht dan vorig jaar, toen deze dag voor het eerst bij het festival werd betrokken.

TABEL: GETALLEN AANTALLEN 2018 - 2019

	2018	2019
Duur in dagen	3	3
Aantal locaties	26 locaties	26 locaties
Totaalaantal activiteiten	107	107
Totaalaantal bezoekers	2.757	2.699
Totaalaantal bezoeken	7.600	7.423
Opbrengst recettes	€ 33.795	€ 37.273,62

5. Bezoekersprofiel

Terug naar het begin heeft een trouwe achterban: 50% van de bezoekers heeft het festival al drie keer of vaker bezocht. Een belangrijk deel van deze trouwe bezoekers is ontstaan uit de samenwerking met de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK), die jaarlijks haar donateurs met een korting uitnodigt voor het festival. Deze bezoekers zijn overwegend 60+, hoger opgeleid, ervaren cultuurconsumenten en woonachtig in Groningen of (Noord-) Drenthe. Maar, het ontdekken van bijzondere locaties, het beleven van unieke optredens, en het reizen door het landschap valt bij een steeds breder publiek in de smaak. Zo blijkt zo'n 30% van de bezoekers buiten Groningen te wonen, en zien we een lichte groei van het aantal jongere festivalbezoekers. Met de programmering en marketing willen we de komende jaren deze verschuiving doorzetten: *Terug naar het begin* wil een festival zijn dat ook interessant is voor een jonger publiek (30+, beginnende cultuurconsumenten) en aantrekkelijk is voor een publiek buiten Groningen. We zien mogelijkheden deze doelgroepsverbreding door te zetten, door eventuele drempels om naar het festival toe te komen voor een nieuw en/of jonger publiek weg te nemen. Passend bij de wensen van verschillende doelgroepen, willen we het hen zo gemakkelijk en aantrekkelijk mogelijk om *Terug naar het begin* te bezoeken. Omdat het festivalgebied afgelegen ligt en er tijdens het festival ook afstanden overbrugt moeten worden om van de ene naar de andere locatie te komen, zullen we nog meer ons best moeten doen om de totale toegankelijkheid van het festival te vergroten. Om deze reden konden bezoekers

dit jaar voor het eerst met een gids op fietsexpeditie, en op deze manier het festival beleven zonder vooraf ingewikkelde keuzes te moeten maken, zoals: waar moet ik starten? Hoe vind ik de weg? Welke voorstellingen wil ik bezoeken? Onder begeleiding van de gids fietsten bezoekers langs de mooiste weggetjes en interessante plekken naar de voorstellingen, met onderweg verhalen over het festivalgebied en leuke activiteiten. Ook City Central haakte bij deze ontwikkeling aan en kwam met een Engelstalige gids om nieuwkomers in de stad Groningen (die de Nederlandse taal nog niet machtig zijn) kennis te laten maken met de provincie. Zo konden ook twee Duitse journalisten op reis door Groningen met hun gezin. In de *Rheinische Post* schreven zij:

“Nach dem Check-in und einer ersten kurzen Besichtigung der malerischen, typisch niederländischen Kleinstadt Appingedam begaben wir uns zur Nikolaikirche, wo das Auftaktkonzert des Kulturfestivals ‘Terug naar het begin’ (frei übersetzt: Zurück zum Anfang) stattfand. Dieses dreitägige Event wird jedes Jahr in Appingedam und den umliegenden kleinen, sehr alten Kirchen der Nachbarorte durchgeführt. In diesen besonders stimmungsvollen Bauwerken werden verschiedene kulturelle Programmpunkte angeboten: Von Klassik bis Pop, von Kunst bis Theater ist für jeden etwas dabei. (...) Eine entspannte Rundreise mit vielen interessanten Eindrücken; sehr empfehlenswert.”

- Christian en Vera Tuschen, ‘Zurück zum Anfang’, *Die Rheinische Post* (15 juni 2019), 2.

Met positieve reacties als resultaat, bleken deze gegidste festivalonderdelen een succes. Deze nieuwe manier om het festival mee te maken willen we in de toekomst verder ontwikkelen en inzetten om nieuwe doelgroepen aan het festival te verbinden.

Foto: Siese Veenstra

6. Samenwerkingen

Naast de samenwerkingen met kerkbeheerders, dorpscommissies en vrijwilligers, investeren we jaarlijks in samenwerkingen met lokale ondernemers, culturele initiatieven en instellingen. Hieronder een overzicht:

- Paviljoen Overdiep serveerde voor ons het openingsdiner in De Proeftuin op vrijdag 24 mei;
- Catering de Vesting / Restaurant de Basiliek verzorgde het avondeten in De Proeftuin op zaterdag 25 en zondag 26 mei;
- Studenten van Academie Minerva en het Prins Claus Conservatorium ontwikkelden en presenteerden het kunstproject AKOESTIEK in de Jacobuskerk van Zeerijp;
- City Central werkte mee aan de Engelstalige gegidste tour door het festivalgebied onder begeleiding van gidsJoost Nussy;
- De mensen van Dag van de Amateurkunst, een initiatief van VRIJDAG, organiseerden een programma in De Proeftuin;
- De winnaars van de Kunstbende zorgden voor optredens in De Proeftuin;
- De Fietstaxi van Marcel vervoerde mensen gratis en met onafgebroken vrolijkheid van plek naar plek in Appingedam;
- Hotel Spoorzicht Loppersum stelde slaapplekken beschikbaar voor artiesten;
- Met Bibliotheek Appingedam en IVAK in Delfzijl werkten we samen bij het realiseren van het gezinsprogramma. Ook zorgden IVAK ervoor dat een pop-up-koor samen met het tweemanschap The Given Horse het openingslied ten beste gaf;
- Met Studio Tape ontwikkelden we het gezinsprogramma in De proeftuin, met een kindervoorstelling in De Nicolaïkerk;
- Platform Kans voor uw Kind bood op hun website kortingskaarten voor het kinderprogramma aan voor minimagezinnen;
- Rinnert Veldman & Mieke den Braber bedachten en maakten de aankleding van het festival, gebaseerd op de vormgeving van Liza Verhoeven;
- Rondvaartboot Damsterveer-zorgde ervoor dat bezoekers ook een tochtje met de boot konden maken;
- Leerlingen van Stichting Green Passion van het AOC Terra in Groningen verzorgden een bloemenzee in De Proeftuin;
- Theater De Steeg ontwikkelden voor de vijfde keer een voorstelling speciaal voor *Terug naar het begin*. Onder de titel 'Neem een eenhoorn' stelden ze vragen bij de maakbaarheid van het leven;
- Met de Verhalen van Groningen konden we de levens van bijzondere Groninger vrouwen laten zien in een tentoonstelling in de Nicolaïkerk;
- 'Twee', het jeugdplatform van het NNT, maakten een theatervoorstelling voor het festival met de titel 'Nice guys always finish last', over een jonge man in conflict met zichzelf.
- Waterschap Noorderzijlvest stond de Polderwachter bij en vertelde over het landschap en de waterhuishouding van Groningen;
- Karlijn Benthem (Gebied-b) en Anne Jan Toonstra realiseerden vijf podcastafleveringen voor de serie 'Rondje om de kerk'
- In Samenwerking met PeerGroup en theatermaker Sijas de Groot realiseerden we de voorstelling Trage Paden in Uitwierde;
- Met Sanne Meijer Onderweg en City Central organiseerden we gegidste fietsexpedities tijdens het festival;

7. Marketing en communicatie

Met jaarlijks complimenten over de bijzondere locaties, het landschap, de kleinschaligheid, de goede organisatie, de verrassing, de variatie en de kwaliteit, heeft *Terug naar het begin* zich ontwikkeld tot een sterk merk: een festival dat door de bezoekers hooggewaardeerd en door steeds meer mensen ontdekt wordt. Met marketing en communicatie zetten we in op het versterken van het merk *Terug naar het begin* in Groningen en het versterken van het merk 'Groningen' in Nederland. In de regio benaderden we organisaties die een link hebben met *Terug naar het begin*, zoals zusterfestivals Grasnapolsky en Noorderzon, De Oosterpoort, Stichting Landschapsbeheer Groningen, Waddenzee Werelderfgoed, Stichting Pelgrimeren in Groningen, Usva, Marketing Groningen. Het resultaat: het over een weer delen van sociale mediaberichten, aandacht voor het festival op de websites van deze organisaties, weggeefacties op Facebook, het uitwisselen van tips en informatie. Een netwerk zorgt voor een constante aanwezigheid in de regio, maar zorgt ook dat we kunnen profiteren van de inzichten en ervaringen van mensen buiten onze eigen festivalorganisatie. Dit netwerk moet in de komende editie worden uitgebreid en geconsolideerd. Natuurlijk lieten we het vijftigjarig bestaan van Stichting Oude Groninger Kerken niet ongemerkt voorbijgaan. In overleg met de stichting stelden we een speciaal 'Gouden Arrangement' samen voor de donateurs, waarmee *Terug naar het begin* een extra feestelijk tintje kreeg. Ook stond in dit kader de feestcompositie 'Ode aan Groninger kerken' van Ellen Dijkhuizen op het programma.

Net als andere jaren werkten we samen met Hoffman Buitenreclame, NDC Mediagroep, Uitloper Groningen en Volle Zalen om de zichtbaarheid van het festival te vergroten door programmakranten, flyers en affiches te verspreiden in stad en ommeland. Bovendien adverteerden we in De Agenda van De Oosterpoort en Stadsschouwburg, in de VPRO-gids en De Groene Amsterdammer en plaatsen we online advertenties op Social Media. Daarnaast lieten we in het Dagblad van het Noorden en de gratis huis-aan-huis-kranten persberichten plaatsen. De meest opvallende stap dit jaar was de festivalkrant, die in plaats van het programmaboekje kwam. De krant, vormgegeven door Liza Verhoeven, bood niet alleen informatie over de programmering en het festivalgebied voor de bezoeker, maar vervulde meteen een belangrijke rol in de marketing. De krant werd als bijlage verspreid bij de van Dagblad van het Noorden Editie Noord (provincie Groningen met uitzondering van Oost-Groningen/de Veenkoloniën), huis-aan-huis bezorgd in het festivalgebied door Frowein en lag op strategische punten in de stad Groningen om mee te nemen, verspreid door Volle Zalen. In de krant was naast het volledige programma ook ruimte voor een verdiepend gedeelte met interviews met een aantal artiesten en kunstenaars, zoals Richard Bolhuis, Reggie Baay, en Anne Jan Toonstra en Karlijn Benthem, die een podcastserie maakten over de festivaldorpen. Bezoekers vonden de krant informatief en handig. De krant zorgde ervoor dat het merk *Terug naar het begin* letterlijk bij mensen thuiskwam.

8. Promotie Noord-Groningen

“Iedereen zou eigenlijk eens een toeristische route in de eigen stad of provincie moeten doen,” zei Hans Riepma, een van de Koorbazen, in een interview met ons. In een ander interview vertelde zangeres en celliste Saartje Van Camp ons: *“Het is heel speciaal, zo’n kerk. Ik ga als ik op vakantie ben ook altijd de kerkjes in. Zo ontdek je de mooiste onverwachte plekken.”* Hans Riepma is opgegroeid in Appingedam, Saartje Van Camp in Vlaanderen. Beide artiesten vonden ze het waardevol om de provincie Groningen opnieuw te ontdekken met *Terug naar het begin*. Ook de bezoekers bevestigen dit met opmerkingen als: *“Unieke plek in de wereld. Het is echt vakantie. Zeer relaxte sfeer. Iedereen op de fiets, geweldig. Voorstellingen ook leuk en afwisselend.”* / *“Al fietsend door het schitterende landschap met al die prachtige kerkjes, af en toe af stappend voor een bijzonder concert/ voorstelling...”* / *“Prachtig om met de fiets van de ene mooie locatie naar de andere te gaan en dat door het prachtige Groningse land.”*

Elk jaar zoeken we naar bewoners en ondernemers die samen met ons het gebied willen vieren: wij doen er vervolgens alles aan om zoveel mogelijk mensen naar het gebied te trekken door een sterke line-up, met alle partners en alle communicatiekracht. Bovendien fuseren Appingedam, Delfzijl en Loppersum in 2021 tot één gemeente. *Terug naar het begin* is een prachtig instrument om de nieuwe gemeente een eigen gezicht te geven: we dragen bij aan positieve gebiedsbranding, ook voor mensen buiten de regio. De landelijk bekende artiesten zorgen voor een landelijke uitstraling en ook de bezoekers komen van heinde en verre om het historische wierdenlandschap van Noord-Groningen te ontdekken. Met de groei naar een heel weekend, blijven bovendien steeds meer mensen logeren: bij b&b's, campings, hotels of kwamen met de kampeerauto naar *Terug naar het begin*.

9. Sponsors en subsidiënten

De elfde editie werd mogelijk gemaakt dankzij de financiële steun van Stichting Oude Groninger Kerken, M.V.A. Dierckxfonds, Provincie Groningen (evenementenbudget en activiteitenbudget), Gemeente Appingedam, Gemeente Loppersum, Gemeente Delfzijl, Stichting Promotionele Activiteiten Appingedam, Fonds Podiumkunsten, Fonds 21, Kunstraad Groningen, VSBFonds, Mondriaanfonds, Groningen Seaports, De Zwarte Hond, Lira Fonds, Emmamplein Foundation, Prins Bernhard Cultuurfonds Groningen, Rabobank Noord-Groningen, Waterschap Noorderzijlvest en Zabawas

10. Financieel verslag

Het financieel verslag wordt met dit inhoudelijke verslag meegestuurd.

11. Ambities

De komende jaren blijven we werken aan de volgende vier hoofdactiviteiten:

1. We blijven de komende jaren streven naar diepgang. We richten ons op de wisselwerking tussen de voorstellingen en de locatie, en zoeken naar relevante thema's die passen bij de oude kerkgebouwen;
2. We intensiveren de gesprekken met artiesten/kunstenaars: het stelt ons in staat de bezoekers elk jaar weer unieke voorstellingen aan te bieden. De uniciteit van de performances vergroot de aantrekkelijkheid van het festival.
3. We gaan *Terug naar het begin* nog meer vormgeven en profileren als ontdekkingsstocht. Met gegidste expedities gericht op verschillende doelgroepen willen we een steeds breder publiek aanspreken: een jonger publiek (30+, beginnende cultuurconsumenten) en een publiek dat van buiten Groningen komt.
4. Bestaande samenwerkingen met bewoners, lokale maatschappelijke en culturele ondernemers willen we versterken. Hiermee willen we verbindingen met de omgeving (maatschappelijk en landschappelijk) en het publiek optimaliseren.

Met name het derde punt willen we een grote stap in maken. De komende edities willen we nog sterker het complete verhaal van *Terug naar het begin* vertellen, en benadrukken hoe bijzonder dit stukje Nederland is. Zo ontdekt het publiek met het festival een eeuwenoud cultuurlandschap waar sporen van 2500 jaar bewoning nog goed zichtbaar zijn en waar de Waddenzee tot circa 1200 n. Chr. via de Fivelmonding nog grote invloed had. Het landschap waar diezelfde zee een vruchtbaar landschap achterliet. Met de vele monumentale dijken en wierden is deze geschiedenis hier nog goed te zien. Het festivalgebied is hiermee één van de oudste nog goed herkenbare cultuurlandschappen van Noordwest-Europa. Dit gegeven geeft het festival extra dimensie, relativering en schoonheid; hier willen we het publiek en de artiesten nog meer bewust van maken. Deze invalshoek leent zich ervoor om de komende edities nog meer op zoek te gaan naar verbindingen: tussen het festival en de omgeving, tussen inwoners en publiek, tussen publiek en publiek, tussen publiek en kunst, etc. Wat betreft de kunsten is *Terug naar het begin* voor het publiek ook een persoonlijke ontdekkingsstocht. Met ons eigen verleden dichtbij in de kerkgebouwen- en de (podium)kunsten die graag ongewoon doen, gaan beiden een spannende relatie met elkaar aan. Terwijl de kerken als bakens van betekenis de geschiedenis vertellen, is het de kracht van de (podium)kunsten het gesprek aan te gaan met het verleden én met de toekomst. Ze laten ons nadenken over onszelf, ze maken betekenissen bespreekbaar en tonen ons soms nieuwe vergezichten. De oude Groninger kerken, die soms niet of nauwelijks meer gebruikt worden, zijn op deze manier met het festival opnieuw van waarde. Met een professioneel (podium)kunstenprogramma willen we in de toekomst de zin en onzin van het leven steeds weer op een scherpe manier bevragen, zonder verzeild te raken in clichés. Waar op een groot podium de inhoudelijke urgentie soms verloren kan gaan in de massa, ontstaat hier in de intimiteit van de (vaak) kleine kerkgebouwen veel ruimte voor. Ook ontdekten we de afgelopen jaren dat het festival interessant is voor jonge artiesten en kunstenaars, met name vanwege de inhoudelijke component van het festival. Met de onbevangenheid van jongeren is het soms

nog spannender vragen te stellen over het leven, zingeving en identiteit, met verrassende, 'frisse' producties als resultaat. Juist de verrassing en variatie worden door het publiek hooggewaardeerd: met een open en nieuwsgierige blik gaan ze de ontdekkingstocht aan. Vanuit deze avontuurlijke houding durven we het aan om in de programmering van *Terug naar het begin* in de toekomst ook steeds meer educatie- en participatieprojecten te verwerken en zien we mogelijkheden om nog meer samenwerking aan te gaan met maatschappelijke sectoren zoals wetenschap, natuurbeheer en toerisme. Hier zien we ook veel mogelijkheden als het gaat om de marketing van het festival: *Terug naar het begin* kan op deze manier aansluiten bij interesses van een nog breder publiek.

Foto: Siese Veenstra

BIJLAGE 1

VISUELE DOCUMENTATIE KUNSTROUTE FESTIVAL TERUG NAAR HET BEGIN

Afke Manshanden – Na verloop van tijd Kerk Marsum

“Zonder deze kerk zijn wij geen dorp”. Deze uitspraak van één van de bewoners was voor kunstenaar Afke Manshanden aanleiding voor haar onderzoek. Wat betekent de kerk voor het dorp in deze tijd? De kerken lopen leeg en we zijn op zoek naar de zin van ons leven. We hebben ons eigen geluk in handen, en we proberen het hemelse leven hier op aarde zelf te creëren.

Toch blijkt het leven niet altijd even paradijselijk te zijn. Op een gegeven moment worden we teruggeworpen op onszelf en ontdekken we dat we ‘maar’ mensen zijn. Er is een tijd om geboren te worden, en een tijd om te sterven. De dood is onoverkomelijk en ook bij de kerk van Marsum is deze voelbaar. Met tijd en absurdisme als terugkerende thema's in haar werk, nodigt ze de bezoeker uit vanuit een nieuw perspectief naar de wereld te kijken.

Aantal bezoekers: 400

VISUELE DOCUMENTATIE ‘NA VERLOOP VAN TIJD’

Rosa Everts – Schiltraem
Kerk Oosterwijtwerd

De Mariakerk van Oosterwijtwerd is van oorsprong een plek waar mensen uit de omgeving naartoe vluchten tijdens hoogwater. Zou dit scenario in de toekomst, door de stijgende zeespiegel opnieuw denkbaar zijn? Met haar installatie *Schiltraem*, middelnederlands voor schuilplaats, schetst kunstenaar Rosa Everts een dystopisch toekomstbeeld waarin mensen opnieuw schuilen voor het hoge water in de kerk. Ontdek hoe ze speelt met thema's als afwezigheid, onzichtbaarheid en het onbekende: *“want ook de dingen die je niet ziet, of buiten beeld laat, kunnen een verhaal vertellen”*.

Aantal bezoekers: 515

VISUELE DOCUMENTATIE 'SCHILTRAEM'

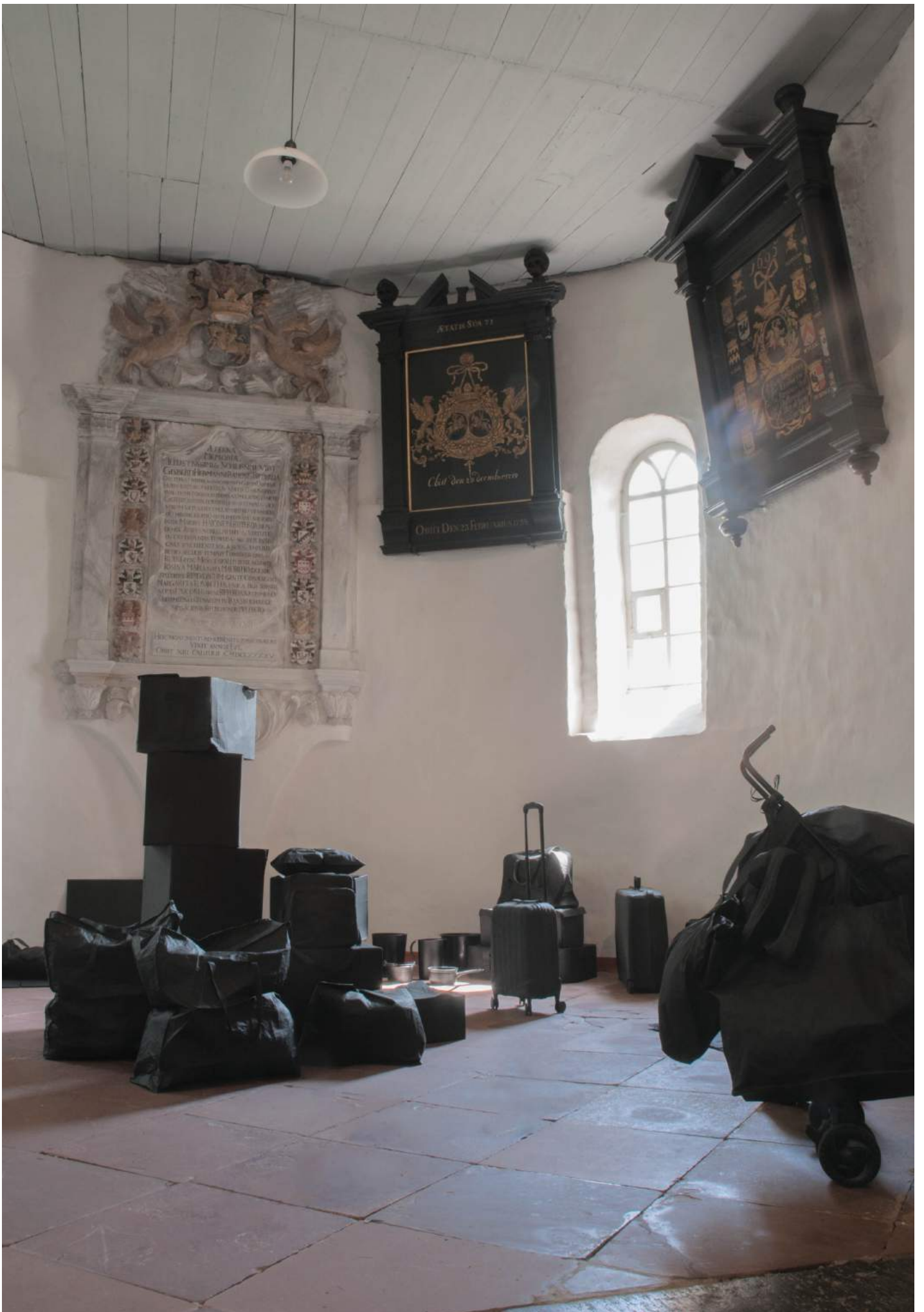

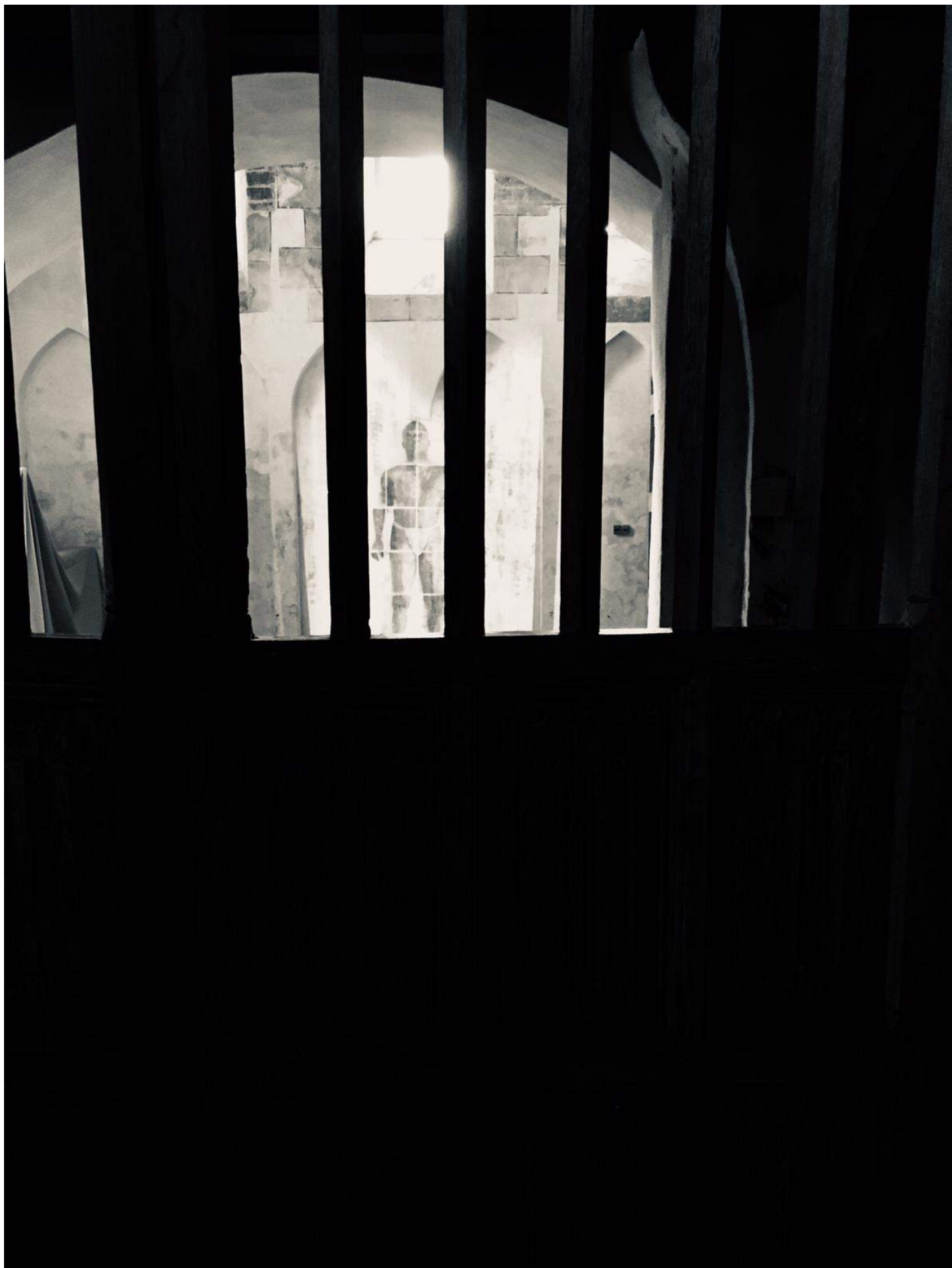
Faisel Saro – Rutu Kerk Krewerd

Hoe ontstaat verbondenheid met een plaats, met de geschiedenis en met mensen? Kunstenaar Faisel Saro vertelt: “Hoewel ik geboren ben op Curaçao en tot mijn zevende opgroeide in Suriname, voel ik me sterk verbonden met Krewerd en haar omgeving. Met *Rutu* neemt hij je mee in zijn verhaal en laat hij zien hoe zijn afkomst is verbonden met het Groningse platteland. Aan de hand van zijn persoonlijke herinneringen doorgrond je samen met hem de historische, geografische en maatschappelijke lagen die aan de kerk ten grondslag liggen. De installatie doet hiermee een appèl op het associatief denken: welke verhalen zijn er nog meer?

Aantal bezoekers: 400

VISUELE DOCUMENTATIE 'RUTU'

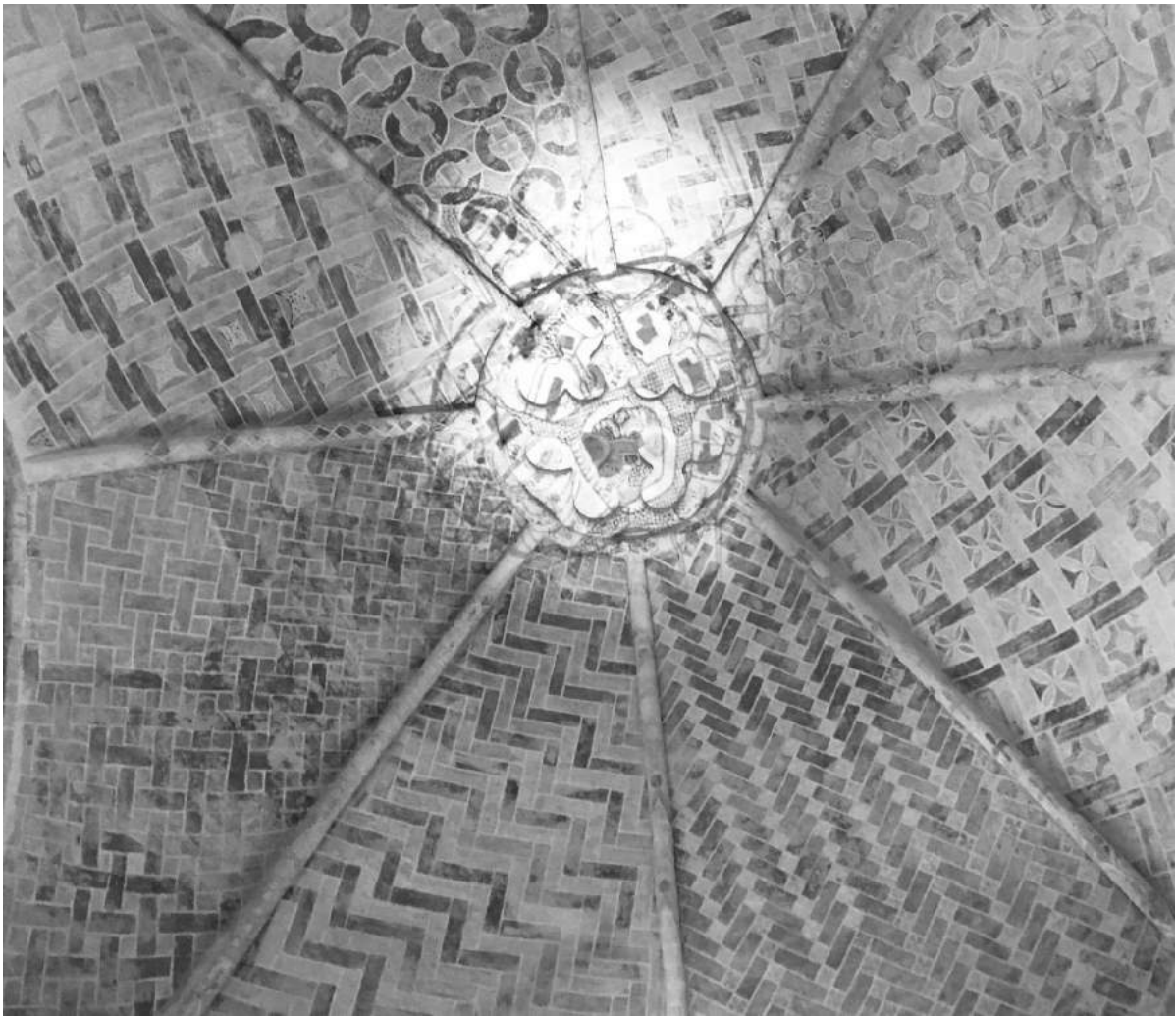

Antonia Rehnen – gold.dust
Kerk Solwerd

Waaraan houden we vast als het geloof verdwijnt? Het wonder van Solwerd, verwijzend naar de tijd dat Solwerd een drukbezocht bedevaartsoord met heilige krachten was, moedigde kunstenaar Antonia Rehnen aan tot reflectie. Als je het Solwerder kerkje binnengaat, stap je in een soundscape van Kinetophone en een conglomeraat van beelden, die met elkaar gecombineerd steeds een nieuw beeld vormen. De video-installatie gold.dust visualiseert associatief met dat alles met elkaar vervlochten is: de schepping en het universum, dier en mens, realiteit en fantasie. Ervaar voor even dat tijd geen rol speelt, en het goud in ieder wezen reeds aanwezig is.

Aantal bezoekers: 515

VISUELE DOCUMENTATIE 'GOLD.DUST'

Op aanvraag zijn er ook video's beschikbaar.

Preken tegen het vergeten

‘Ik wilde altijd al een hondje. Hij ligt hier onder de preekstoel’

Lieke Marsman preekt in de Johanneskerk in Losdorp.
Foto Jan Willem van Vliet

Job van Schaik

Terug naar het Begin, het cultuurfestival van de Stichting Oude Groninger Kerken, kende dit jaar een nieuw onderdeel: de Preek van de Leek.

Hij wordt vaak aangekondigd als een Indonesische schrijver, vertelde Reggie Baay. „Maar ik ben geen Indonesiër. Ik ben een Indische Nederlander, een Indo zo u wilt.” En dat verschil is niet iets om lichtzinnig over te doen, zo maakte Baay (Leiden, 1955) duidelijk in zijn Preek van de Leek. „Als u een Groninger bent en een Limburger wordt genoemd, dan doet dat pijn. Omdat het direct raakt aan uw geschiedenis. Uw identiteit wordt ontkend.”

In de prachtig gerestaureerde Molukse kerk in Appingedam hield Baay in zijn ‘preek tegen het vergeten’ een indrukwekkend ‘pleidooi voor het verleden’. Hij vertelde over zijn eigen geschiedenis. „Ik ben een nazaat van een Amsterdamse scheepstimmerman, vandaar mijn korte achternaam, en een Javaanse vrouw, vandaar mijn uiterlijk.” Zijn gemengde afkomst is het gevolg van een relatie die gebaseerd was op dwang. „Mijn grootmoeder werd na de geboorte van mijn vader weggestuurd. Hij heeft zijn moeder niet gekend.”

Baay schreef er een boek over, zoals hij meerdere boeken heeft geschreven over hoezeer de geschiedenis in kan grijpen in een mensenleven en hoezeer je afkomst je identiteit bepaalt. In Nederland signaleerde Baay in zijn preek een gebrek aan kennis en belangstelling voor 'waar wij vandaan komen'. „Alsof terugkijken de vooruitgang belemmert, terwijl ons verleden het fundament is waar wij op rusten.” Niet omdat we verantwoordelijk zijn voor de daden van onze voorouders („dan zou ik via mijn Nederlandse voorvader net zo schuldig zijn als u”), maar omdat het verleden ons gemaakt heeft tot wie wij zijn.

Baay maakt zich zorgen over de neiging, 'zelfs op politiek niveau', om alleen 'onze heldendaden en historische successen te memoreren en de minder mooie kanten weg te laten': „Een land dat verzuimt zijn schaduwkanten onder ogen te zien, creëert een gemankeerd zelfbeeld en brengt haar eigen toekomst in gevaar.” Kolonialisme heeft ook goede dingen gebracht, maar was gebaseerd op ongelijkheid en onrechtvaardigheid, betoogde hij. Wie weigert daarvan te leren, vervalt gemakkelijk in dezelfde fouten.

„Deze kerk staat symbool voor dat deel van de geschiedenis”, zei Baay. „De Molukkers zijn hier tegen hun wil terechtgekomen. Als u uw Molukse naaste wilt leren kennen, moet u kennis nemen van zijn geschiedenis.” In plaats van selectieve trots op ons verleden, 'moeten we die oerchristelijke deugd van bescheidenheid zien terug te vinden': „We moeten zoeken naar verbinding met anderen, in plaats van zoeken naar verschillen.” Kennis van het verleden zorgt ervoor dat we 'de ander beter leren begrijpen'.

De Preek van de Leek is een nieuw onderdeel van Terug naar het Begin. Op de eerste dag van het cultuurfestival van de Stichting Oude Groninger Kerken, die dit jaar zijn 50-jarige bestaan viert, hield Lieke Marsman in de Johanneskerk in Losdorp er ook een. „Ik heb als dochter van een socialist en een afvallige katholiek nog nooit een preek bijgewoond”, bekende ze, nadat ze vanaf de kansel haar gedicht *Alternatieve vragen en antwoorden had voorgedragen*. „Maar ik preek graag, met name over politiek en klimaatverandering.”

Marsman combineerde haar analyse van de desastreuze gevolgen van 'de Westerse maakbaarheidsillusie' met een pijnlijk eerlijk verhaal over haar persoonlijke leven. Na een angststoornis die haar leven beheerste, volgde vorig jaar de diagnose kanker. „Twee maanden geleden is de kanker teruggekomen”, vertelde ze. „Over de prognose is niets bekend.” Het bracht haar ertoe een lang gekoesterde wens onmiddellijk uit te voeren. „Ik wilde altijd al een hondje. Hij ligt hier onder de preekstoel.” Haar boodschap: „Maak die ene wens waar, die je altijd al had.”

Omdat Terug naar het Begin een overdaad aan muziek, theater, kunst en poëzie biedt, moet je als bezoeker altijd keuzes maken. Het bijwonen van de twee preken was het eenvoudigst te combineren met de kunstroute en dus begonnen we de zaterdag in de kerk van Solwerd. Daar ging Antonia Rehnen met de video-installatie *gold.dust* de dialoog aan met de geschiedenis. Solwerd was ooit een bedevaartsoord omdat het water bij de kerk geneeskrachtig zou zijn. Haar boodschap: 'Zoek het goud in jezelf, pak de gouden momenten in je leven.'

De in Groningen woonachtige Duitse kunstenares combineerde in *gold.dust* animaties, die op de zijwanden van de kerk geprojecteerd werden, met oude filmbeelden van Groningen, waarin af en toe een gouden rivier stroomde of gouden visjes, sterren of vogels opdoken. Deze wonderschone beelden kregen nog een extra laag doordat er schaduwen van drie ronddraaiende cilinders overheen werden geprojecteerd. „Die staan symbool voor de schepping, de kosmos en de evolutie”, vertelde Rehnen.

Het resultaat was een intense ervaring van de gelijktijdigheid der dingen, die ondersteund werd door een fraaie soundscape van het Groningse collectief Kinetophone. Heel anders was de installatie *Na verloop van tijd* van de Groningse Afke Manshanden in het kerkje van Marsum. Op zes kleine schermen kwam het leven van zes inwoners van het dorp tot leven, terwijl Manshanden onder het motto van Prediker ('Alles heeft een bestemden tijd') variaties op de kerkbanken had geplakt, zoals 'een tijd om te zoeken, en een tijd om verloren te laten gaan'.

In de Mariakerk in Krewerd zocht de Groninger Faisal Saro, opgegroeid in Suriname, met zijn installatie *Rutu* de band tussen zijn eigen lichaam en het lichaam van de kerk. Door feitelijke gegevens te combineren en er een algoritme op los te laten, voegde hij met zijn licht-projecties betekenislagen toe aan de christelijke symbolen, inclusief een subtiele verwijzing naar de slavernij. „Ik voel me sterk verbonden met deze streek”, vertelde hij. „Mijn vader is hier opgegroeid en ik ben een fanatieke wielrenner die altijd op zoek is naar reliëf. Dan kom je al snel bij de Groningse wierden uit.”

Saro legde met een wind-projectie ook de link met het Surinaamse winti-geloof. „Winti betekent 'wind'”, legde hij uit. „Het mooie van die natuurgodsdienst is dat alles een ziel heeft. Ik geloof dat deze plek ook een ziel heeft en probeer in harmonie te zoeken naar verbinding.”